

Тетяна СЛЮДІКОВА

**ЗАБУДОВА І БЛАГОУСТРІЙ м. КИЄВА
В ХІХ–ХХ ст.**

(за документами київських держархівів)

I

Забудова м. Києва

Київ втратив своє значення столиці великої і могутньої держави Київської Русі після татаро-монголів, князівських міжусобиць за київський престол, які не раз супроводжувались розоренням міста. Києву довелося пройти складний шлях у складі різних держав: Литви, Польщі (15–17 ст.), з 1654 р. Росії.

За свідченнями сучасників, у т. ч. Г. Л. де Боплана, Київ у ті роки, на тлі величних монастирів Софії, Братського, Михайлівського і церков, являв собою жалюгідне видовище: криві провулки, подібні до лабіринту, низькі одноповерхові будинки.

Населення міста в першій третині 18 ст. не перевищувало 12 тис. чоловік¹. Російський уряд дивився на Київ, як на прикордонну фортецю, важливий військово-стратегічний укріплений пункт у боротьбі проти агресії Польщі і Туреччини.

Під час Північної війни Петро I заклав печерську фортецю, яка споруджувалася протягом 17 років і займала площу понад 2 км².

Сучасник згадував, що під час закладення фортеці “великое было людям въздыхания и плач, понеже двори разметали, сады прекрасные вырубали и жителям велено где хотят жить искать”².

При цьому було відібрано у Києво-Печерської лаври 70 дес. землі на яких розташовувалися сади, виноградники, городи, садиби монастирських служителів, міщан, торгові лавки, базарна площа, Неводницький причал³.

Старе місто ще під час Турецької війни (1734–1737) було укріплено валами, які з’єднували його з Подолом по Хрещатій долині до садів Клова.

До початку ХІХ ст. Київ не був єдиним територіальним містом, а складався мовби з трьох частин: Верхнього (Старого) міста, Печерська і Подолу з передмістями Звіринець, Кудрявець, Кожум’яки, Глибочиця, Стрець, Лук’янівка, Юрковець.

В окремі історичні періоди у Верхньому місті мешкали воєводи, командування російським гарнізоном; на Печерську, після створення в 1708 р. Київської губернії розташовувалися адміністративні установи, на Подолі – магістрат на правах самоврядування. Київ понад 350 років

користувався магдебурзьким правом (до 1835 р.), привілеями, що позначилося на внутрішньому житті міста⁴.

В 1764 р. Катерина II в своїй жалуваній грамоті підтвердила привілеї Київського магістрату і право міщан на вільну торгівлю, володіння сінокосами, рибною ловлею, шинками, оберігання міщан від ратних людей і козаків⁵.

Поступово російський уряд починає обмежувати права міста. В 1775 р., м. Київ приєднано до Малоросійської губ. і передано у відомство генерал-фельдмаршала графа П. Румянцева-Задунайського, внаслідок чого і магістрат київський повинен підлягати малоросійському уряду⁶. Указом від 3 травня 1782 р. українські, білоруські міщани включені до подушного складу, згідно з діючим в Російській імперії положенням⁷.

У 1782 р. Київ став центром Київського намісництва. Згідно з жалуваною грамотою містам 1785 р. створено міську думу та її виконавчий орган – міську управу, яка відала міським господарством. За магістратом, який до створення Думи, відав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими, судовими справами, залишилося виконання судових функцій.

Указом від 18 вересня 1785 р. Київський казенній палаті передано магістратські маєтки: Кудрявець, Пріорку, Куренівку, Сирець в зв'язку з чим місто було звільнено від сплати до скарбниці 600 крб. податків за привілеї⁸.

В 1787 р. указом Сенату у розпорядження Київського магістрату передано казенні шинки з правом уступки їх на відкупі⁹. В 1785 р. Київ, на шляху до Криму, відвідала Катерина II, яка прожила тут близько трьох місяців. Місто їй не сподобалось. В одному зі своїх листів імператриця писала, що місто “чудернацьке, все складається з укріплень і передмість”¹⁰. 17 квітня 1787 р. Катерина II затвердила перший генеральний план Києва, складений генералом Миллром і дійсним статським радником, графом Шуваловим. План передбачав все місто зосередити на висотах Печерська і Старого Києва. Поділ, який часто зазнавав повені й пожеж, вважався для життя непридатним¹¹.

В указі від 7 жовтня 1787 р. генерал-губернатора Малоросії графа П. Рум'янцева-Задунайського зазначалося, що “потрібно поспішати з складанням планів міст, починаючи, принаймні, з губернських, щоб можливо було приступити до будівництва кам'яних казенних і приватних будівель”¹².

Після другого поділу Польщі до Росії відійшла Київщина, Поділля, Волинь і прикордонне місто Київ в 1797 р. стає губернським містом, а згодом (з 1832 р.) і центром Південно-Західного краю.

Указом 16 вересня 1797 р. Павло I відновив магдебурзьке право і привілеї Києва¹³. В цьому ж році до Києва з Дубно переводять контракти¹⁴, що сприяло економічному, культурному розвитку міста, збільшенню населення, розбудові міста.

На кінець 18 ст. Київ займав територію майже 17 км; в ньому було 57 вулиць, 101 провулок, 11 майданів, 8 мостів, 11 виїздів з міста¹⁵. В 1790 р. Київ поділено на 4 дільниці: Печерську, Дворову, Старокиївську, Подільську¹⁶. В кожній з них був пристав, по двоє квартальних і писарів, пожежна команда¹⁷, при ній 5 коней і діжки з водою, які зберігалися в шинках.

За поліцейськими даними, у Києві в 1806 р. мешкало понад 46 тис. чоловік; в 4-х частинах міста і передмістях було 5062 будинки, з них 13 кам'яних церков¹⁸.

Бюджет міста був малим. Основні прибутки надходили від корчмарства. У 80-х роках 18 ст. в місті і передмістях було 28 магістратських шинків та 34 казенних. Загальна сума прибутку від напоїв становила 59 708 крб.¹⁹. Магістрату, а пізніше і думі, доводилося вести боротьбу зі своїми конкурентами – монастирськими і козацькими шинками. Для поповнення міського бюджету магістрат здавав в оренду свої орні землі, угіддя, землі під городи. З міських прибутків значні кошти витрачали на утримання службовців магістрату поліції, пожежної команди, на оплату військових казарм, квартир генерал-губернатора, губернатора, військового генералітету, поліцмейстера, помешкання губернських установ тощо.

Місто потребувало багато коштів на розбудову і благоустрій: планування нових вулиць, спорудження казенних будівель, влаштування й утримання тротуарів, бруківок, освітлення, озеленення і т. ін.

В 1806 р. Київське губернське управління наказало магістрату приступити до складання плану приміських сіл: Совок, Шулявщини, Михайлівської, Микільської, Софіївської і Петропавлівської Борщагівок, Жулян, Білетів, Мостищ, а також генерального плану Києва з міськими угіддями²⁰. 1808 р. архітектор А. Меленський²¹, розробив Генеральний план Києва. Під забудову міста відводилось 119 дес. за яким кожній частині міста відводилися свої типи будинків. Першономерні, з покращеним фасадом планувалися на Печерську, Липках, де знаходились міська адміністрація, жили аристократичні родини і високопоставлені чиновники. Планувалось відводити земельні ділянки уздовж вулиці 12 сажнів, в глибину – 3 сажні.

Старе місто на початку 19 ст. ще оточували вали і воно не мало вільної для забудови площі. Архітектор А. Меленський розробив окремий проект реконструкції старого Києва. У ньому він приділяв багато уваги плануванню Подолу. Передбачалося з'єднати магістралями три історичні райони міста. Поділ ще за часів Київської Русі був торговельним ремісничим осередком міста, найбільше заселеним. Тут існували цілі квартали гончарів, дігтярів, кожум'яків та інших ремісників, від яких і походять назви вулиць, де вони проживали. На Подолі містився магістрат, ратуша, Київська духовна академія, Флорівський і Братський монастирі, гостиний двір, пристань. З 1797 р. на Подолі проходи-

ли контрактів ярмарки. До пожежі 1811 р. з 3672 будинків на Подолі було 2018 будинків. Переважна більшість їх складалася з хат лозового плетіння, обмазаних глиною. Тільки заможні купці й міщани володіли дерев'яними або кам'яними будинками. Поет В. Ізмайлов, який відвідав Київ в 1799 р. писав, що Поділ «більше заселений ніж інші частини, не має зовсім вигляду міста... Вулиці так вузькі на Подолі, що насилу двоє екіпажів зможуть роз'їхатися. Сполучення між трьома частинами міста надзвичайно утруднено тому, що гори відділяють їх одне від одного. Здається, що ви бачите три різних селища..., бо весь Київ навряд чи заслуговує назви міста»²².

Поділ часто зазнавав пожеж і повеней. В 1808 р. пожежа знищила всі дерев'яні торговельні лавки, розташовані на місці майбутнього двору. Уряд надав магістрату восьмирічну позику у сумі 150 тис. крб. на будівництво Гостиного двору²³. Пожежа 1811 р. протягом трьох днів знищила майже весь Поділ. Згоріло близько 2 тис. будинків²⁴. Серед них будинок магістрату, Братський монастир, Флорівська церква. Населення, яке постраждало від пожежі, переселялося переважно в район Лук'янівки. Після пожежі 1811 р. почалася відбудова Подолу за проектом архітектора В. І. Гесте. План передбачав ліквідацію кривих, вузьких вулиць і прокладання прямих і широких, які взаємно перетиналися б і утворювали правильні квадрати. Здійснення проекту й інтенсивна забудова Подолу почалася після Вітчизняної війни 1812 р.

У фонді Київського військового губернатора зберігається «Примерная смета сколько нужно на покупку материала и на зарплату мастеровым и людям денег за сделанные вновь по сочиненному плану для застройки обывательских домов, по улицам мостовых, площади, каналов и колодцев с бассейнами и большого канала, называемого Помойником, состоявшего в 3^й части сгоревшего в Киеве Подола»²⁵. Згідно з планом передбачалася реконструкція 21 вулиці. Ширина вулиць планувалася від 4 до 6 сажнів. Передбачалось улаштування майданів та проведення чистки великого каналу Помойника і малих каналів, які були замулені²⁶. Планувалася чистка і будівництво торговельних лавок на майданах. Сплановано Набережно-Хрещатицький бульвар. Архітектор А. Меленський склавши цей кошторис, визначив і необхідну суму для виконання проекту – 1146010 крб. 35 коп.²⁷.

До Подолу прилягала Плоська частина, одна найдавніших частин міста, яка становила собою «разнообразную смесь улиц и переулков, расположенных без всякой системы между неправильными и по большей части маломерными усадьбами»²⁸.

Печерськ розташовувався на підвищеній рівнині і на початку 19 ст. був адміністративним центром Києва, осередком його релігійного життя. Тут були Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир, Пустинно-

Микільський собор. Значну частину території Печерська займала фортеця, яка не підлягала юрисдикції місцевої влади.

На початку 19 ст. у Києві формується адміністративний центр міста з центральною вулицею Московською²⁹, планується прокладання нових вулиць, будівництво житлових будинків³⁰. Печерськ з'єднується зі Старим містом шляхом, який проходив по Бегічевській вулиці (тепер – Інститутська), Олександрійській вулиці (тепер вул. М. Грушевського) до Хрещатика і далі по Олександрівському узвозу (тепер – Володимирський узвіз) до Подолу³¹.

Перспективним місцем для будівництва стали Липки, розташовані за еспланадою і ровом фортеці. Ця місцевість на початку 18 ст. була безлюдна. Тут росли липовий гай, виноградники, тутовий сад (закладений за наказом Петра I, який бажав відкрити у Києві фабрику шовкових тканин). Лише в середині 18 ст. почалася забудова Липок. Споруджено два палаци: Кловський (1756 р.) і царський (1858 р.) для прийому осіб царського дому, які інколи відвідували Київ.

Біля царського палацу закладено великий парк і сад на схилах до Дніпра. Протягом 1796–1805 рр. у Києві під забудову було роздано 154 земельні ділянки, з них: у Володимирській (Дворовій) частині міста – 78, на Печерську – 12, території фортеці – 2, за Василівським шлагбаумом – 55, Плоській частині – 6. Роздавали земельні ділянки міська адміністрація, комендант (на території фортеці), на Куренівці – магістрат³².

Найкращі ділянки були у Володимирській частині – Липках³³. Тут було роздано 21 ділянку, головним чином, аристократичним родинам, вищим чиновникам³⁴. Окремі ділянки займали цілі квартали. Олександр I, який в той час відвідав Київ, звернув на це увагу і висловив “крайнее свое удивление, каким образом чиновники из первейших в городе, как-то господин Милашевский, бывший гражданский губернатор, господин Вигель, бывший комендант, заняли лучшие, так сказать места в городе и, таким образом, дали пример не самый благовидный”³⁵.

Власники земельних ділянок зобов'язані були протягом двох років спорудити за виданими їм планами першономерні будинки тому, що цей квартал є “найкращим за місцеположенням”³⁶. Не всі вчасно зводили будинки. Деякі з них здавали ділянки під городи, оточували їх кілками, що робило не тільки “пустоту місця, а навіть неподобство”³⁷. Київське губернське управління в жовтні 1804 р. доповідало військовому губернатору, що в осіб, які в строк не побудували за планом будинків, ділянки будуть відібрані і передані після торгів у власність іншим особам³⁸.

В 1824 р. почалося планування Дворового майдану³⁹. Площу вирівнювали, було знято 907 кв сажнів землі, яку вивозили у Яри, на дорогу, що вела до Печерська. Яри обсаджувалися деревами⁴⁰.

Микола I, який в 1829 р. відвідав Київ, наказав обсадити майдан тополями в один ряд, залишивши в'їзд завширшки в 4 сажні, і дати необхідний стік води⁴¹. Вже в 1830 р. площу було окладено дерном, засіяна травою (використано 3 пуди насіння), посаджено 240 дерев⁴². В Дворовій частині прокладаються нові вулиці: Кловська, Бегічевська, Гімназична, Шовковична (на місці вирубаного 1836 р. шовковичного саду) та ін. На початку 19 ст. почав забудовуватися Хрещатик. Одним з перших було збудовано театр (1803). На той час перед театром ще було болото, а в районі Козиного болота (тепер – частина майдану Незалежності) – озеро, млин, на лузі паслася худоба. Ще в 30-х рр. 19 ст. міська влада виділяла в цьому районі земельні ділянки для розведення садів. Так, у 1813 р. генерал-губернатор наказав Київському будівельному комітету припинити роздавати земельні ділянки під сади, поки не буде прийнято ухвалу щодо вулиці, яку згідно плану Беретті, повинні були прокласти біля католицького костюлу через Хрещатицький майдан до Васильківської поштової станції⁴³. Інтенсивна забудова Хрещатика і прилеглих вулиць почалася в 30–40 х рр. в зв'язку з розширенням Печерської фортеці і переселенням мешканців з її території в інші місця, в т. ч. Хрещатицьку долину. В 1853 р. “Киевские губернские ведомости” писали, що Хрещатик являє собою довгу, широку вулицю з нещодавно побудованими тротуарами. На Хрещатику планувалося будувати першономерні кам'яні будинки. Одноповерхові дерев'яні будівлі призналися на знесення. У 1861 р. генерал-губернатор повідомив Будівельний комітет, що розподіл на розряди не повинен бути підставою для передчасного знесення дерев'яних будинків, якщо ці будинки ще міцні і за зовнішнім виглядом “не спотворюють місцевість, на якій знаходяться”⁴⁴.

На Хрещатику зносять вали⁴⁵, упорядковується Хрещатицький базар⁴⁶, будуються басейни для постачання жителів водою⁴⁷. У 70–80-х роках 19 ст. зводяться кам'яні дво- триповерхові будинки, в яких розміщуються банки, готелі, крамниці, друкарні, трактири. В 1871 р. тут побудовано будинок Міської думи.

Вулицю продовжено до Бессарабського майдану. Хрещатик стає головною вулицею міста. За поліцейськими даними, у Києві в 1827 р. проживало близько 23 тис. чоловік, були 61 вулиця, 190 провулків, 7 майданів, 20 мостів; 4713 будинків, з них 69 кам'яних, заводів і фабрик – 61; криниць: міських – 23, приватних 37⁴⁸. Київські жителі всіх частин міста мали сади, городи, в передмістях орендували орні землі, на яких сіяли просо, жито, овес, гречку, ячмінь; тримали коней, корів, кіз, свиней⁴⁹.

В 1831 р. створено Тимчасовий комітет для благоустрою Києва⁵⁰, який розробив заходи з впорядкування міста. В першу чергу Комітет передбачав зобов'язати домовласників впорядкувати тротуари, тумби

й містки, вирівняти вулиці, засипавши їх піском навпроти своїх дворів, відремонтувати паркани, дахи будинків, ліхтарні стовпи⁵¹. Він мав право давати дозвіл тільки на ремонт будинків, щодо спорудження нових був зобов'язаний свій висновок посилати на затвердження генерал-губернатора. Земельні ділянки для зведення будинків давало Київське губернське управління, затверджував генерал-губернатор⁵².

В січні 1833 р. Микола I, який приділяв багато уваги благоустрою Києва, підписав указ про затвердження нового плану забудови міста. За новим планом, імператору “благоугодно было восстановить древнее значение Киева. Осуществление этой мысли требовало с одной стороны сбережения памятника, напоминавших о тех временах, когда Киев, еще не отторгнутый насилем от живого общения с основною Русью, стоял во главе развития гражданского и духовного, с другой – возведения Киева на степень средоточия высшего современного просвещения для Юго-Западной России”⁵³. В 1834 р. видано указ Сенату, в якому зазначалося, що в зв'язку з утворенням поселення в долині р. Либідь, виникла необхідність у “Прибавке к существующим ныне пяти городских частей, еще шестой части с нужным числом чинов... Означенный части ... именовать: 1 – Печерскою, 2 – Лыбедскою, 3 – Дворцовою, 4 – Старокиевскою, 5 – Подольскою, 6 – Плоскою”⁵⁴.

Населення міста зростало не тільки за рахунок природного приросту, а й притоку людей з сіл, інших міст. Влада була зацікавлена в збільшенні кількості населення, особливо підприємців, і встановила пільги “для умножения населения и ободрения промышленности в знаменитом древнем Киеве”. Згідно з указом від 8 березня 1835 р., купцям, які спорудили або купили будинок у Києві вартістю не менше 20 тис. крб., дозволялося записуватися до 1-ї гільдії без оплати гільдійських податків протягом 3 років, до 2-ї гільдії, якщо вартість будинку була не менше 10 тис. крб., 3-ї гільдії – від 3 тис. крб. Тих, хто заснував у Києві фабрику, звільняли від оплати податків на 5 років⁵⁵. Масштаб будівництва у Києві зростає і на прохання генерал-губернатора. Указом Сенату у вересні 1833 р. призначено міського архітектора і при ньому помічника і одного учня⁵⁶. 7 січня 1834 р. затверджено нове “Положення про упорядкування міста”, яке передбачало забудову центральних вулиць будівлями класичної архітектури і прокладання нових вулиць⁵⁷.

Згідно з положенням, створено Будівельний комітет під головуванням військового губернатора і членів: цивільного губернатора, губернського предводителя дворянства, інженерного штаб-офіцера, старшого поліцеймейстера, міського архітектора, війта⁵⁸. На Комітет покладалося будівництво міцних будинків, утримання їх в доброму стані, влаштування бруківки, каналів, басейнів водогону, бульварів, садів. У його відання передано всі громадські будинки, сади, парки. Забудова Києва, особливо центру, дозволялася лише за затвердженими типовими про-

ектами. Центральні вулиці можна було забудовувати першономерними будинками (цегляні або на камінному фундаменті) з поліпшеним фасадом. Будівельний комітет земельні ділянки надавав в першу чергу тим особам, які зобов'язалися будувати найкращі будинки. Для першономерних будинків відводилися ділянки не більше 1 тис. сажнів, для другорядних – до 600, триномерних – не більше 300 сажнів⁵⁹.

Плани нових кам'яних будинків представлялися на “височайше ухвалення”. Положення передбачало видання населенню грошової допомоги на будівництво з поверненням позики або без повернення (для бідних). У місті було відкрито крамниці будівельних матеріалів.

Для виконання будівельних робіт у Києві формується арештантська рота цивільного відомства, до якої, крім офіцерів, нижчих чинів, входили всі арештанти (за виключеннями важливих злочинців), які утримувалися в місцевих в'язницях і були здатні до праці. У височайшому повелінню було наказано використовувати і тих арештантів, які поступають до в'язниці по етапу і чекають етапних днів, а також осіб, яких підбирає поліція під час обходу міста – п'яниць та за “непрстойне поступки”⁶⁰. Призначення до арештантської роти проводилося за розпорядженням цивільного губернатора. Використовували арештантів частіше при прокладанні, очищенні вулиць.

У грудні 1834 р. прийнято указ про остаточну ліквідацію магдебурзького права і привілеїв Києва⁶¹ і передачу міського управління у відання Думи, створеної на основі загальнодержавного міського положення⁶².

Політичні і воєнні події 40-х років 19 ст. змусили уряд побудувати нову фортецю, яка зайняла центральну територію Печерська. Зносили житлові будинки, вирубували сади⁶³. Для переселенців виділили земельні ділянки на схилах гори в долині Хрещатика, вздовж Васильківського шляху, в долині р. Либідь. (за даними Санітарної комісії район р. Либідь (болотиста місцевість) відзначався великою смертністю. Переселенцям довелося докласти багато зусиль, щоб осушити свої ділянки⁶⁴. В долині р. Либідь утворили новий район “Новое строєніє”. Почалася його інтенсивна забудова: планувалися і прокладалися нові вулиці, велося житлове будівництво⁶⁵.

П. Лебединцев згадував, що Київ у 40-х рр. 19 ст. нагадував більше село. З кривими незабрукованими вулицями, з тинами замість парканів, із садибами, де стояли маленькі будиночки, криті драницею, а біля них сараї, криті соломою⁶⁶. З кінця 40-х рр. 19 ст. Київ починає формуватися за єдиним планом⁶⁷. Генеральний план 1833 р. (частково змінений в 1837 р.) був затверджений Миколою І. План передбачав злиття Верхнього міста з Печерськом і Подолом. Під час його розробки Микола І наказав, щоб при прокладанні вулиць зберігати “еліко можливо пряму лінію, щоб будинки у нових кварталах були кам'яні, суцільні, в одному

зв'язку, подібно каковим в столичних містах⁷⁶. Було розроблено ряд взірцевих типових проектів для будівництва адміністративних споруд, навчальних закладів, житлових будинків, торгових рядів. Багато уваги приділялося старому Києву, який в ті часи був ще обнесений валами. За Золотими воротами було пасовисько, вкрите чагарником, куди кияни виганяли худобу на випас, внизу протікала р. Либідь⁶⁹. Старе місто починає відроджуватись вже не як фортеця, а як частина великого міста.

Згідно з планом, забудови Києва вулиці Старокиївської і Дворової частин міста, а також вулиці Олександрівська, Верхній Вал на Подолі було віднесено до 1-го розряду⁷⁰. Власники садиб біля своїх володінь зобов'язані були влаштовувати тротуари з міцної цегли⁷¹.

В 1833 р. видано указ Сенату про заснування Київського університету⁷². Земельну ділянку спочатку виділили поблизу Золотих воріт, на місці провіантських магазинів військового відомства, які передбачали знести⁷³. Це місце схвалив Микола I, проте вже в квітні 1835 р. він наказав будувати університет на місці, призначеному для Кадетського корпусу, і спланувати місце для університетського ботанічного саду, а Кадетський корпус будувати на другому боці майбутнього майдану⁷⁴.

Будівництво університету (1837–1842) за проектом академіка архітектури В. Беретті мало вплив на формування і розвиток архітектури Києва в 40–50 рр. 19 ст. В 1841 р. перебуваючи у Києві Микола I висловив бажання, щоб будинок університету не затуляли обивательські будинки і на генеральному плані Києва власноручно провів лінію майбутньої вулиці. Згідно з волею імператора архітектор В. Беретті розробив новий план частини міста, в якому для прокладання нової вулиці потрібно було знести 19 будинків, зробити насип на р. Клов, засипати яри, знести косогори. В грудні Микола I наказав відкласти цей проект⁷⁵.

Перед будинком університету було пустище з ровами і горбами, яке простягалося до Васильківського шляху. У 1838 р. його вирівняно, утворено чотирикутний майдан, який, за наказом Миколи I, обсадили пірамідальними тополями⁷⁶. Передбачалося, що на цьому майдані майбутні кадети будуть проводити строеві навчання⁷⁷. В 1860 р. частину землі майдана місто відвело під утворення нових житлових кварталів, 4 десятини під парк. В ньому перед університетом встановлено пам'ятник Миколі I (1896)⁷⁸.

В 40-х р. 19 ст. на землях Паньківської дачі (у 18 ст. належала Києво-Печерській Лаврі) прокладено вулиці⁷⁹: Тарасівську, Паньківську, Микільську, Жандармську і Велику Жандармську⁸⁰ (дві останні були розділені приватними садибами). В районі університету прокладено вулиці: Кузнечну (з 1936 р. вул. Горького, тепер Антоновича), Олексіївську (з 1899 р. Терещенківська, 1919 р. – Чудновського, з 1955 р. – Репіна, тепер – Терещенківська), Шулявську (з 1831 р. – Караваєвська,

тепер – Толстого). З 30-х р. 19 ст. починає впорядковуватися район біля Софійського монастиря. Протягом 1837–1848 рр. тут знято вали, очищено площу від обивательських будинків між Софійським собором і Михайлівським монастирем⁸¹. Власникам знищених або урізаних садиб уряд виплачував компенсації⁸². У Старому місті прокладаються нові вулиці, впорядковується шлях від Андріївської церкви на Подолі, Вознесенський узвіз⁸³.

У 1837 р. генерал-губернатор повідомляв міністерство, що згідно з планом 1833 р. “проведена улица через старий вал (часть уже снята) и место, где фундамент церкви св. Ирины, в направлении Андреевской и Десятинной церквей, занимает часть обывательских садов, отрады Софиевского монастыря и 10 обывательских домов. Улица проложена от церкви (Андреевской, Десятинной) до канала р. Лыбедь – 3 версты. По этой улице в 24 сажнях от р. Лыбедь выбрано место постройки университета, а на местах провиантских магазинов построить кадетский корпус”⁸⁴. В розплануванні майбутньої вулиці брав участь архітектор університету В. Беретті, який уявляв її як прямий проспект, який відкривав перспективи на церкви Андріївську і Десятинну. Цей проект не знайшов підтримки. Біля Софійського собору вулиця зламуються, від чого втрачено перспективу. Нову вулицю було названо Володимирською. Пізніше від вулиці Шулявської Володимирську вулицю продовжено до р. Либідь і цю частину названо Нижньо-Володимирською⁸⁵. Вулиця забудовується⁸⁶. Цей район стає не тільки історико-архітектурним (Софія, Андріївська і Десятинна церкви), а й культурно-освітнім центром Києва. Крім університету св. Володимира, на вулиці розташувалася 1-а Київська гімназія (з 1857 р., тепер в цьому будинку – гуманітарний корпус університету), 2-а гімназія (з 1856 р. на Бібіковському бульварі, тепер у цьому будинку – телефонна станція), пансіонат графині Є. Левашової (архітектор О. Беретті, тепер – Президія НАН України), Міський театр (з 1857 р., у 1896 р. знищений пожежею, на його місці за проектом архітектора В. Шретера в 1901 р. споруджено оперний Театр), Педагогічний музей (1913 р., архітектор П. Альошин) та ін. На Володимирській вулиці в різний час містилися редакції журналів, газет “Літературно-науковий вістник”, “Киевская старина”, “Киевская мысль”; “Киевское слово”, видавництво “Час”. Український клуб (голова М. Лисенко), Рисувальна школа М. Мурашка (знесено 1920 р.).

На Володимирській вулиці встановлено пам’ятники Б. Хмельницькому (1888), Миколі I⁸⁷ (1896). В 30-х роках 19 ст. прокладено Бібіковський бульвар від Васильківського поштового шляху до Кадетського гаю⁸⁸. В 50–60-х роках 19 ст. зростанню міста, його розбудові сприяв розвиток промислових підприємств, торгових фірм, культурно-освітніх установ, будівництво залізниці. В смузі залізниці в районі р. Либідь на Солом’янці, виникає робітниче селище. В 1850 р. у Києві мешкало

56 тис. чоловік, налічувалося 4813 будинків, у т. ч. 361 кам'яний. Протягом 1838–1850 рр. в місті прокладено 37 вулиць, 4 провулки⁸⁹.

Місто розширюється за рахунок своїх передмість. Микола I, перебуваючи у Києві в 1850 р. наказав почати заселення міста по Брест-Литовському шосе. Того ж року Комітет міністрів затвердив Положення про виділення ділянок у Петропавлівському маєтку⁹⁰. Згідно з планом, земля в маєтку була поділена на 28 ділянок від 2 до 3 десятин, планувалося проведення 3-х вулиць. Земля в Петропавлівському маєтку коштувала від 12 до 8 крб. за десятину⁹¹ (у Києві 24 крб.) У відання міського управління, згідно з волею імператора, було передано 409 дес. землі, яка належала Петропавлівському сільському товариству⁹².

Указом Сенату від 20 липня 1857 р. місту передано 898 десятин землі Петропавлівського товариства⁹³. Місто щорічно сплачувало в губернську скарбницю гроші за користування цією землею і вважало цю землю своєю власністю. Міністерство державного майна вважало, що ці землі місто повинно з височайшого дозволу викупити⁹⁴.

В 8161 р. прийнято новий план Києва⁹⁵. Прокладаються нові вулиці, зводяться багатоповерхові прибуткові будинки. В 1874 р. Київський губернатор доповідав генерал-губернатору про необхідність спланувати “проезди́мость Левашевской улицы для соединения более близким и удобным путем отдаленность частей Печерска и Липок с Бессарабским базаром, городской больницей и университетскими клиниками”⁹⁶. Згідно з планом 1878 р. було розплановано квартали, спроба виділити промислові зони. Прокладаються вулиці на схилах Хрещатика і прилеглої до них місцевості, де були садиби генерала Ф. Трепова і професора університету Ф. Мерінга⁹⁷. У 1864 р. проф. Ф. Меренг придбав частину ділянки землі колишньої садиби жандармського полку⁹⁸. Ф. Трепову земля була дарована імператором. Його садиба займала 7710 кв сажнів, Ф. Мерінга – 6640⁹⁹. В садибі Ф. Мерінга був великий сад з оранжереєю, виноградники, ставок. В 1867 р. почалися переговори міської влади з генералом про продаж частини землі місту для прокладання вулиці. Трепов запросив від міста, замість дарованої йому землі 20 десятин в потомствене володіння. Місто від цієї пропозиції відмовилося. Дійшли згоди на виплату Трепову 2300 крб. 50 коп. за вилучені з садиби 2175 кв сажнів землі. Трепов прохав назвати нову вулицю Царедарською в пам'ять царського дару¹⁰⁰.

Після смерті Ф. Мерінга залишилось 12 дес. землі в центрі міста. За свідченням міського землеміра садиба Ф. Мерінга, яку місто передбачало купити, являло собою місцевість пересічену ямами, котлованами, на її території знаходився ставок. На проведення в цій місцевості вулиць планувалося 19210 кв сажнів землі. В 1895 р. спадкоємці Ф. Мерінга уклали з місцевою управою договір, за яким зобов'язалися за свій рахунок у садибі спланувати 4 вулиці й площу; відвести ґрунтові води в

хрещатицьку міську трубу, внести в міську скарбницю необхідну на заощення вулиці й площі суму грошей; спланувати сквер і щорічно вносити умовну суму грошей на освітлення цих вулиць і площі, а також утримувати поліцейський нагляд за забудовою цих вулиць. В зв'язку з цим Київський губернатор звернувся з проханням до Міністерства внутрішніх справ дозволити змінити план 1874 р. 8 квітня 1896 р. Міністерство дало на це дозвіл¹⁰¹. На землях садиби було сплановано вулиці Мерінгівську (тепер вул. Заньковецької), Оліїнську, Миколаївську (тепер вул. Архітектора Городецького), площу (тепер площа І. Франка). Спадкоємці продали земельні ділянки на спланованих вулицях Будівельному товариству. В кінці 90-х рр. 19 ст. на цих вулицях споруджено багатоповерхові прибуткові будинки. В 1879 р. Київ було поділено на 8 поліцейських дільниць: Печерську (входив весь Печерськ з передмістям Звіринець, Лавра, Арсенал, Видубецький монастир, всі фортечні будови, товарна станція, берег Дніпра від гирла р. Либідь до Ланцюгового мосту); Дворову (Липки, Царський сад, Нижній пам'ятник Володимирі, Олександрівська лікарня); Либідську (університет, Ботанічний сад, Троїцький базар); Старокиївський (Старе місто, Перша і Друга Київські гімназії, Львівський базар); Подільську (всі пристані, Флорівський, Братський монастир, Житній базар, Труханів острів, Лугова місцевість між Дніпром і Чорториєм); Плоську (передмістя Куренівка, Пріора, хут. Сирець, урочище Оболонь з сінокосами, Кирилівські богоугодні установи з кладовищем); Бульварну (Нижня і Верхня Солом'янки до Соков, Кадетський гай, залізничний вокзал, Галицький базар); Лук'янівську (передмістя Шулявка (правий бік Житомирського шосе), тюремний замок, Лук'янівське кладовище)¹⁰².

У 1881 р. кордони деяких дільниць (крім Дворової і Печерської) були дещо змінені¹⁰³.

Благоустрою Києва заважала Печерська фортеця, підпорядкована військово-інженерному відомству. Фортеця займала центральну територію міста, була автономною одиницею у ньому і не мала ніяких зобов'язань перед містом: не платила місту податків за користування землею, не мала зобов'язань щодо плану забудови Києва. Крім того, місто змушене було безкоштовно виділяти земельні ділянки для переселенців з Печерська в зв'язку з будівництвом фортеці¹⁰⁴. Комендант на свій розсуд міг віддавати на території фортеці земельні ділянки під городи, будівлі, що зводилися без планів на свій розсуд і які своїм виглядом спотворювали місто¹⁰⁵.

Суперечки між містом і фортецею про скасування еспланадних правил тривала кілька років. У 1892 р. було створено Особливу комісію для розгляду цієї суперечки, до якої входили компенсації, представники адміністрації, судового відомства, від громадськості¹⁰⁶.

У 1884, 1886, 1896 рр. це питання розглядали в Сенаті. Сенат визнав фортецю окремою, незалежною від міста територією, до якої вхо-

дили Києво-Печерська цитадель, Госпітальне і Васильківське укріплення, Лисогірський форт з еспланадою на 130 сажнів вперед від названих укріплень¹⁰⁷. В 1890 р. Київську фортецю перейменовано на цитадель, фортецю-склад, проте у розмежуванні її з містом було знову відмовлено¹⁰⁸. Лише в 1909 р. скасовано еспланадні обмеження¹⁰⁹. Заважало благоустрою і те, що окремі вулиці (наприклад, Кадетське шосе) знаходилося одночасно у віддані міста (освітлення, озеленення) і Південно-Західної залізниці (впорядкування мостів, тротуарів)¹¹⁰.

В 1891 р. адміністрація Києва висловила думку про доцільність приєднання до Києва Микільської і Передмостової Слобідок, які входили до Броварської вол., Остерського пов., Чернігівської губ. Чернігівський губернатор у листі до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора негативно висловився про цю думку, пояснюючи, що таке приєднання викличе невдоволення населення Чернігівської і Полтавської губерній, в яких діють закони Литовського статуту відносно спадщини, опіки, боргових зобов'язань¹¹¹.

Територія міста розширювалася за рахунок його передмістя. Селище і передмістя Куренівка, Лук'янівка, Деміївка, Солом'янка та розташовані навколо центру міста залишалися територіально роз'єднаними до входження в міську зону, розвивалися без врахування єдиного плану. В 1888 р. прийнято новий генеральний план забудови Києва, згідно з яким, територія міста розширювалася вздовж Брест-Литовського шосе. Планується будівництво політехнічного інституту, підприємств.

Передмістя Шулявка¹¹² (в 18 ст. у верхів'ях р. Либідь літня резиденція Київського митрополита) у 1847 р. перейшло у власність держави) у кінці 19 ст. стало центром фабрично-заводської промисловості м. Києва. На Шулявці прокладено нові вулиці, збудовано невеличкі будинки, в яких поселилися переважно робітники, студенти. З 1881 р. ліва частина Шулявки підлягала Бульварній поліцейській дільниці, права частина (323 дес.) з 1851 р. належала Києву і 1879 р. її включено до Лук'янівської дільниці. В 1898–1902 рр. 58 десятин Шулявщини відведено під Пушкінський парк¹¹³.

В 1858 р. м. Київ одержав землі від казни на Солом'янці для використання їх під пасовище. Селилися в цьому районі переважно відставні солдати, з прокладанням залізниці – робітники-залізничники. Під час прокладання залізниці тим домовласникам, через садиби яких пройшла колія, були виділені землі у Верхній Солом'янці. За залізничною колією виросло нове селище – Залізнична колонія. В 1874 р. Солом'янка підпорядковувалася Бульварній поліцейській дільниці. За переписом 1874 р. на Солом'янці і Протасовому яру проживало 3910 чоловік, тут було 379 будинків, з них 76 землянок і мазанок. Ця місцевість мала статус сільського поселення.

2 червня 1910 р. Радою Міністрів прийнято ухвалу про приєднання поселень Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучменого і Протасово-

го ярів, Байкової гори з прилеглими до них землями до міської смуги. Згідно з положенням, утворено Особливу виконавчу комісію для управління цими передмістями. З її компетенції було виключено управління водогоном, каналізацією, трамваем та ін., що мали загальноміський характер. Збори з прибутків цих передмість протягом 25 років з дня приєднання їх до смуги міста повинні були витрачатися управою виключно на потреби і благоустрій передмість¹⁴. В 1901 р. при підтримці Соколова, робітники заводу Гретера, Криваника і К^о (з 1922 р. – з-д “Більшовик”) і Південно-Західної залізниці за Кадетським гаєм придбали 7 дес. землі, на яких заснували нове селище, пізніше названо Чоколовкою.

Згідно з переписом 1874 р., у Києві мешкало 116774 чол., територія міста складала 45 верст; в місті було 9291 будинків, з них 1118 кам'яних. Після приєднання до смуги міста в 1908 р. Забайковою, в 1910 – 1913 інших передмість, територія Києва зросла до 123 км².

В 1914 р. в місті мешкало 626 тис. чоловік¹⁵. Київ обростав новими селищами і дачними місцевостями. Поряд із територіальним розширенням міста поліпшився його благоустрій: введено водогін, каналізація, електричне освітлення, прокладено лінію трамваю, забруковано вулиці та ін.

(Далі буде)

¹ Київ. Енциклопедичний довідник. К., 1981, с. 15.

² “Киевская старина”, 1904, № 9, с. 228.

³ До половини 19 ст. у Києві будували військові укріплення; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вып. 7, К. 1884.

⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 474, арк. 19–20; Список жалуваних грамот.

⁵ ПСЗ, т. 16, № 12249, с. 223.

⁶ ПСЗ, т. 20, № 14381; Указом від 30 листопада 1796 р. Павло I відмінив цей указ і м. Київ було відокремлено від Малоросійської губернії для того, “щоб до одного особлива губернія з повернутих до імперії від Польщі земель приписано буде” (ПСЗ т. 24, № 17594).

⁷ ПСЗ, т. 21, № 15724, с. 907–911.

⁸ ПСЗ, т. 22, № 16274, с. 413–414.

⁹ ПСЗ, т. 22, № 16560, с. 877–880.

¹⁰ “Киевская старина”, 1885, № 3, с. 581–586.

¹¹ ПСЗ, т. 22, № 16529; ЦДІАК, ф. 533, оп. 1а, спр. 65, арк. 4–5; Павло I, вступивши на престол, скасував цей план Києва і знищення Подолу;

¹² ПСЗ, т. 22, № 16274, с. 463.

¹³ ПСЗ, т. 24, № 18142, с. 736.

¹⁴ ПСЗ, т. 24, № 18166, с. 753; № 18242.

¹⁵ Київ. Енциклопедичний довідник... с. 16.

¹⁶ ПСЗ, т. 23, № 16875, с. 137–138; План 4-х частин міста (ЦДІАК, ф. 2194, оп. 1, спр. 414; ф. 442, оп. 66, спр. 284, арк. 4; ф. 533, оп. 1, спр. 453, арк. 50).

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 86, арк. 512.

- ¹⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1075, арк. 66;
- ¹⁹ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст., – К. 1982. – С. 134
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 2194, оп. 1, спр. 414; ДАК, ф. 1, оп. 2 а, спр. 35, арк. 3.
- ²¹ Каталог документів...144.
- ²² “Киевская старина”. – 1885. – № 3. – С. 581–586.
- ²³ Каталог документів... – С. 144 (примітка).
- ²⁴ Каталог документів № 720. – С. 147 (примітка).
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1418, с. 2–9.
- ²⁶ На Подолі ще в 30-х роках 18 ст. було прорито кілька каналів, які з’єднували Дніпро зі струмками Кудрявець, Глибочиця, р. Почайна для відведення дніпровських вод під час повеней. Ці канали постійно замулювалися, несли вулицями бруд і навіть під час невеликих дощів завдавали жителям міста багато клопоту. Під час перепланування Подолу всі канали, крім Помийника були засипані (Каталог документів... – С. 170–171).
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1418, арк. 2–7.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 442.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 3, спр. 67, арк. 64; ДАК, ф. 10, оп. 1, спр. 726.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 787, спр. 1513; ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 514; ДАКО, ф. 1542, спр. 89, 260, 270, 281, та ін.
- ³¹ ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 2968.
- ³² *Щітківський І.* До історії забудови Києва на початку 19 ст. // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. – Зб. І.-К., 1930.
- ³³ У ЦДІАК України зберігається багато справ про планування, забудову цього району (ф. 533, оп. 1, спр. 325, 337, 847; оп. 1а, спр. 65; оп. 2, спр. 203; План Дворової площі (ф. 533, оп. 3, спр. 512, арк. 35; ф. 442, оп. 58, спр. 123).
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 337; оп. 1 а, спр. 65.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 847, арк. 6; спр. 337, с. 1–2, 19.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 337, арк. 1–2.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 337, арк. 1.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 337; спр. 804, арк. 67; спр. 847, арк. 9–10.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 512, арк. 35 та ін.; План площі з прилеглими вулицями (ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 89, 105, 107); ЦДІАК, ф. 533, оп. 3, спр. 109, 117, 512; оп. 2, спр. 203; ф. 442, оп. 58, спр. 123 та ін.).
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 117.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 512, арк. 16 зв.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 512, арк. 17.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 68, спр. 142, арк. 14; оп. 83, спр. 441, арк. 174.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 80, спр. 620 а, арк. 9–13.
- ⁴⁵ Держархів м. Києва, ф. 19, оп. 1, спр. 208.
- ⁴⁶ ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 100; План площі (ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 594).
- ⁴⁷ Держархів м. Києва, ф. 19, оп. 4, спр. 45.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 2, спр. 203, арк. 68–72, 85.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 128.
- ⁵⁰ Каталог документів..., арк. 153.

- ⁵¹ Каталог документів..., с. 175.
- ⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 39.
- ⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 9478, арк. 14.
- ⁵⁴ 2 ПСЗ, т. 9, № 7451, с. 15.
- ⁵⁵ 2 ПСЗ, т. 10, № 7931, с. 211.
- ⁵⁶ 2 ПСЗ, т. 7, № 5615.
- ⁵⁷ 2 ПСЗ, т. 9, від I № 6704, с. 18–31.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 64, спр. 5.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 14, с. 475–477; В той же час Будівельний комітет роздавав жителям так звані пустопорожні землі в центрі під огороди, сади (ДАК, ф. 19, оп. 2, спр. 71, арк. 78).
- ⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 452, с. 11–30; ф. 442, оп. 84, спр. 491, арк. 42.
- ⁶¹ Списки грамот, привілеїв виданих м. Києву (ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 474, арк. 14–30, 61–62).
- ⁶² 2 ПСЗ, т. 10, від 2, № 7694 а (прибавление с. 47).
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 85, спр. 412, с. 14, 24–29; Чтения в церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии. 1910, вып. 10.
- ⁶⁴ ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 144, арк. 2.
- ⁶⁵ Плани садиб Либідської частини міста за 1806–1898 р. (Держархів Київської обл., ф. 1542, оп. 1, спр. 46, 49, 181–211; ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 544, ф. 163, оп. 41, спр. 706).
- ⁶⁶ Чтение в церковно-историческом..., 1910, вып. 10.
- ⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 284, арк. 1–4.
- ⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 71, спр. 127, арк. 3.
- ⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1310; Киевские губернские ведомости. – 1852, № 12.
- ⁷⁰ План Києва з розподілом вулиць на розряди (2ПСЗ, т. 36, від 3, № 36540, арк. 25).
- ⁷¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 441, арк. 140.
- ⁷² 2 ПСЗ, т. 8, № 6558, с. 648. Поштовхом переведення ліцею з Кременця в Київ і надання йому статусу університету було польське повстання 1830 р. Микола I вважав, що для боротьби з польським впливом в Південно-Західному краї одних репресивних заходів недостатньо, що великим помічником у цій справі буде наука і мистецтво. На Київський університет покладалася велика надія (яка не справдилася) – протиставлення ополячення населення і проведення русифікаторської політики.
- ⁷³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 9, арк. 10.
- ⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 9, с. 22; План місцевості, яка відводилась під садибу університету (ф. 707, оп. 87, спр. 9, арк. 41, 54).
- ⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 74, спр. 400, арк. 13–14.
- ⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 58; ф. 442, оп. 801, спр. 291.
- ⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 441.
- ⁷⁸ У 1939 р. на цьому місці встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор М. Маніфер) парк названо ім'ям Кобзаря.
- ⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 5, спр. 340, арк. 45; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 49, 147, 547. В 1900 р. на землях Паньківської дачі в районі р. Либідь, з дозволу міської управи і духовної консисторії, утворено поселення, в якому проживали, головним чином, службовці і робітники Південно-Західної залізниці (ф. 442, оп. 630, спр. 168, арк. 3–4).

⁸⁰ У 1868 р. Київське губернське управління і Дума прийняли рішення про з'днання в одну Жандармських вулиць. Комісія, утворена з цього приводу виїжджала на місце для огляду підходящої під вулицю землі, на якій були городи, сади (*Мищенко*. З минулого // “За сто літ”. – 1929, кн. 4. – С. 137; ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 543, арк. 83, 48, 117, 129; ф. 163, оп. 7, спр. 483; арк. 75). В 1881 р. вулиці були з'єднані і названі Жандармською, згодом перейменовано на Маріїнсько-Благовіщенську (назва від однойменної церкви), з 1931. П. Саксаганського; Плани Жандармської (Маріїнсько-Благовіщенської) вулиці (ДАКО, ф. 1542, спр. 49, 196, 537).

⁸¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 340, арк. 91–92.

⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 318, арк. 4.

⁸³ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 512, арк. 11–12; ф. 442, оп. 64, спр. 306, арк. 249; Плани вулиць Старокиївської частини (ДАКО, ф. 1542, оп. 500–512, 517, 519, 540–582; ф. 36, оп. 1, спр. 103; ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 543–566; ф. 19, оп. 1, спр. 528, та ін.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 340, арк. 91–92.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 800, спр. 322, арк. 94; В 1901 р. Володимирська і Нижньо-Володимирська названі Володимирською вулицею (ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1625, арк. 5, 14). В роки радянської влади вулиця перейменована на вул. Короленка (1922 р.), у 1944 вулиці повернено її історичну назву – Володимирська (“Київська правда”, 1944, 22 грудня).

⁸⁶ Держархів Київської області, ф. 41, оп. 1, спр. 622; ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 991.

⁸⁷ В роки радянської влади на Володимирській вулиці встановлено пам'ятники: Т. Г. Шевченку (1939), М. Лисенку (1965 р.), М. Грушевському (1999).

⁸⁸ Бульвар спочатку названо Шосейним, згодом – Університетським, з 1869 р. – Бібіковським, з 1919 р. – б. Шевченка.

⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 800, спр. 322, арк. 94.

⁹⁰ До Петропавлівського маєтку входили Петропавлівська, Софіївська, Микільська, Михайлівська, Братська Борщагівки, с. Жуляни і Біличі, Совки, Шулявщина, Романівна і хутори Любкова, Стоянського, Пилипа Протока (ЦДІАК, ф. 492, оп. 18, спр. 15, арк. 20).

⁹¹ 2 ПСЗ, т. 31, № 31056, арк. 914–915.

⁹² ЦДІАК України, ф. 492, оп. 18, спр. 15, арк. 533.

⁹³ ЦДІАК України, ф. 492, оп. 18, спр. 15, арк. 18–82.

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 492, оп. 18, спр. 15, арк. 356, 363.

⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 2194, оп. 1, спр. 414.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 107, спр. 44, арк. 1.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 486, оп. 5, спр. 454, арк. 131–135. Плани садиб Трепова і Мерінга (Держархів Київської області, ф. 1542, оп. 1, спр. 83, 107; ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1301).

⁹⁸ План садиби Жандармського полку (Держархів Київської області, ф. 1542, спр. 83, 269).

⁹⁹ Садиби займали територію між теперішніми вулицями Інститутською, Банковою, Лютеранською, Хрещатиком.

¹⁰⁰ Вулиця була названа Миколаївською. В 1919 р., перейменована на вул. К. Маркса, тепер – Архітектора Городецького; ЦДІАК, ф. 442, оп. 100, арк. 173.

¹⁰¹ ДАК, ф. 163, оп. 1, спр. 1244, арк. 37 (зберігається план садиби Мерінга).

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 72, арк. 14. Друкарський примірник.

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 72, арк. 46 – 47: Див. План Києва з відзначенням поліцейських діляниць (ф. 442, оп. 517, спр. 72, арк. 101).

¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 167–170? 346 зв.

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 45, ч. III, арк. 64.

¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 304, 318.

¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 395.

¹⁰⁸ ‘ПСЗ, т. 9, № 7598; ЦДІАК, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 417.

¹⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 613.

¹¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 170, арк. 166.

¹¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 529, спр. 237, арк. 3–6; У 1923 р. Микільська Слобідка ввійшла до міської смуги Києва. Тепер житловий масив Лівобережжя. Територія Передмостової слобідки ввійшли до складу Гідропарку.

¹¹² Плани земельних ділянок Шулявки 18–20 ст. (ДАКО, ф. 1542, спр. 75, 78); План казенної частини Шулявки (ЦДІАК, ф. 492, оп. 34, спр. 423).

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 577, спр. 72, с. 18, 19, 43; ф. 442, оп. 663, спр. 115, арк. 11.

¹¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 663, спр. 115, арк. 31.

¹¹⁵ Київ. Енциклопедичний довідник. К., 1981. – С. 32.

T. SLIUDIKOVA

A building and an accomplishment

The process of building of Kiev beginning from the end of XVIII century and formation of its unique architectural air is represented in the article on the basis of the archival records.